

BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYGUN OLARAQ BANKLARDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxil olub: 18 aprel 2022-ci il
Qəbul olunub: 15 avqust 2022-ci il
Received: 18 April 2022
Accepted: 15 August 2022

Nigar Məmmədova
doktorant, Bakı Biznes Universiteti
nigarmammadova0@yahoo.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qiymətli kağızlar bazarının əsas amili kimi çıxış edən banklarda beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə alətlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək imkanının yaradılmasıdır. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində məqalədə qiymətli kağızların uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkilinin maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin real dəyəri haqqında daha etibarlı informasiya əks etdirəcəyi, onun şəffaflığının və müqayisəliliyinin təmin ediləcəyi əsaslandırılır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti maliyyə alətlərinin mövcud beynəlxalq standartlarının təhlili əsasında banklarda qiymətli kağızların uçotda əks etdirilməsinin və qiymətləndirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir ki, bunun da həmin aktivlərin uçotda və hesabatda düzgün və etibarlı əks etdirilməsində, onların səmərəli idarə edilməsində mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Açar sözlər: bank, beynəlxalq standart, qiymətli kağızlar, risklərin sığortalanması, maliyyə hesabatı.

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE ACCOUNTING OF SECURITIES TRANSACTIONS IN BANKS IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS

Nigar Mammadova
Ph.D student, Baku Business University
nigarmammadova0@yahoo.com

Abstract

The main purpose of the study is to improve the accounting of financial instruments in accordance with international standards in banks that act as a key factor in the securities market and to create an opportunity to gain a competitive advantage. Systematic approach, analysis and generalization methods were used in the research.

As a result of the research, the article argues that the organization of securities accounting in accordance with international standards will provide more reliable information about the real value of financial assets and liabilities, ensure its transparency and comparability. The practical significance of the research is to determine the main directions of accounting and valuation of securities in banks based on the analysis of existing international standards of financial instruments, which is important for the correct and reliable recording of these assets in accounting and reporting, their effective management.

Keywords: bank, international standard, securities, risk insurance, financial reporting.

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕТА ОПЕРАЦИЙ С ЦЕННЫМИ БУМАГАМИ В БАНКАХ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ

Нигяр Мамедова

*докторант, Бакинский университет бизнеса
nigarmammadova0@yahoo.com*

Резюме

Основной целью исследования является совершенствование учета финансовых инструментов в соответствии с международными стандартами в банках, выступающих ключевым фактором на рынке ценных бумаг, и создание возможности для получения конкурентного преимущества. В исследовании использовались системный подход, методы анализа и обобщения.

В результате исследования в статье утверждается, что организация учета ценных бумаг в соответствии с международными стандартами позволит получить более достоверную информацию о реальной стоимости финансовых активов и обязательств, обеспечит ее прозрачность и сопоставимость. Практическая значимость исследования заключается в определении основных направлений учета и оценки ценных бумаг в банках на основе анализа действующих международных стандартов финансовых инструментов, что важно для правильного и достоверного отражения этих активов в учете и отчетности, их эффективного управления.

Ключевые слова: банк, международный стандарт, ценные бумаги, страхование рисков, финансовая отчетность.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, kommertiya banklarının emitent, investor və vasitəçi kimi çıxış edərək qiymətli kağızlarla müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirmək hüququ vardır.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında maliyyə alətləri ən mürəkkəb sahələrdən biri hesab edilir. Müasir dövrdə qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlar haqqında informasiyanın uçot və hesabatlarda əks etdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun onun daha təkmil metodikasının təşkili olduqca vacibdir.

Müasir dövrdə əksər bazar subyektlərin fəaliyyətində maliyyə alətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda həm kommertiya, həm də qeyri-kommertiya təşkilatları öz fəaliyyətində maliyyə alətlərindən geniş istifadə edir.

Maliyyə alətləri maliyyə institutlarının, xüsusilə bankların aktiv və öhdəliklərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Təcrübə göstərir ki, ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi əhəmiyyətli şəkildə bank sektorunun inkişafından asılıdır. Bank sektorunun dinamik inkişafı hüquqi, investisiya və vergi mühitinin sağlamlaşdırılmasını, xüsusilə bank sistemində mühasibat uçotu və hesabat, daxili audit sisteminin təşkilinin müasir dövrün tələblərinə adekvatlığını tələb edir.

Əsas hissə

Maliyyə alətlərinin uçotu müasir beynəlxalq mühasibat uçotunun ən mürəkkəb sahələrindən biridir. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarında məzmununa, müzakirə miqyasına görə daha çox diqqəti cəlb edən - maliyyə alətlərinin uçotudur. Bank sistemində beynəlxalq uçot və hesabatın tələblərinə uyğun bank uçotunun təşkili bütün istifadəçilər tərəfindən bank informasiyasının dəqiq mövqələşdirilməsini tələb edir [2]. Ölkənin bank sektorunda beynəlxalq standartlar uyğun mühasibat uçotunun formalaşdırılmasını üç mərhələyə - hazırlıq, ilkin və əsas - ayırmaq olar.

Maliyyə alətlərinin uçotu sahəsində birinci qrup problemlərə onun iqtisadi mahiyyəti və hüquqi xarakteri, onların təsnifatlaşdırılması xüsusiyyətləri, həmçinin bankın investisiya cəlb ediciliyinin qiymətləndirilməsinə təsirini aid etmək olar. Bankların qiymətli kağızlarla bağlı həyata keçirilən əməliyyatlarının həcmünün və miqyasının artması müxtəlif səviyyələrdə maliyyə alətlərinin uçotunun mükəmməl standartlarının hazırlanmasına, uçot nöqtəyi-nəzərindən “maliyyə alətləri”, “maliyyə qoyuluşu”, “maliyyə investisiyası”, “maliyyə aktivləri”, “qiymətli kağızlar” kimi anlayışların dəqiq mahiyyətinə, maliyyə alətlərinin təsnifat kriterilərinin konkretləşdirilməsinə və s. diqqəti artırmışdır. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartında mühasibat uçotundan tətbiq baxımından maliyyə alətlərinin mahiyyətinə daha müfəssəl izahat verilir.

Maliyyə alətləri anlayışı özünə maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri və paylı vasitələri daxil edir. Müxtəlif mənbələrin müqayisəli araşdırılmasına əsaslanaraq maliyyə alətləri dedikdə, pul vəsaitlərini və bir iştirakçının maliyyə aktivlərinin, digər iştirakçının maliyyə öhdəliklərinin, yaxud paylı vasitələrinin yaranmasına gətirib çıxaran, müəyyən risklərlə müşahidə edilən maliyyə müqavilələrini birləşdirən mühasibat uçotu kateqoriyası başa düşülür.

Beynəlxalq təcrübədə uçot və hesabat baxımından maliyyə alətlərinin təsnifatlaşdırılmasında çoxsaylı kriterilərdən (əsas dəyişənlərdən, tədavül xarakterindən, istifadə məqsədlərindən, investorların tipindən asılı olaraq, maliyyə bazarının segmentinə, maliyyə öhdəliklərinin xarakterinə, gəlirlilik səviyyəsinin təminatlılığına, risk səviyyəsinə, likvidlik səviyyəsinə, maliyyə alətləri haqqında informasiyanın mühasibat balansında əks etdirilmə imkanlarına, əmlak vəziyyətinə təsirinə, investisiya gəlirlərinə vergi qoyma şərtlərinə görə və s.) istifadə edilir [7, səh.48].

Bankın mühasibat uçotunda maliyyə alətlərinin tanınması (əks etdirilməsi) məqsədilə o, müqavilə predmetinin mahiyyətinə uyğun olaraq həm maliyyə aktivini, həm maliyyə öhdəliyi, yaxud paylı vasitə kimi təsnifatlaşdırılmalıdır (cədvəl 1.)

Cədvəl 1. Maliyyə alətlərinin beynəlxalq təsnifatı

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı (IAS) 39 “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə”	
Maliyyə aktivləri	Maliyyə öhdəlikləri
1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən maliyyə aktivləri	1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə yenidən qiymətləndirilən maliyyə öhdəlikləri
2. Ödəməyə qədər saxlanılan investisiyalar	2. Sair maliyyə öhdəlikləri
3. Debitor borcları	
4. Satış üçün mövcud olan maliyyə aktivləri	
Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri”	
Maliyyə aktivləri	Maliyyə öhdəlikləri
1. Amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilən aktivlər	1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə yenidən qiymətləndirilən maliyyə öhdəlikləri
2. Digər məcmu gəlirdə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər	2. Maliyyə aktivinin köçürülməsinin tanınmanın dayandırılması şərtlərinə cavab vermədiyi və ya davamlı iştirak yanaşması tətbiq edilən zaman yaranan maliyyə öhdəlikləri
3. Mənfəət və ya zərər hesablarında ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər	3. Sair maliyyə öhdəlikləri

Onu da qeyd edək ki, “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə” (IAS 39) standartının “Maliyyə alətləri” (IFRS 9) standartı ilə əvəzlənməsi maliyyə aktivlərinin dəyərsizləşməsi məsələsinin aktuallaşması ilə bağlı olmuşdur. Əsas ideya məruz qalmış deyil, gözlənilən zərərlər yeni modelinin tətbiqidir. Yeni standart tələb edir ki,

iqtisadi subyektlər, o cümlədən banklar maliyyə aktivlərinin ilkin tanınmasında dərhal zərərləri də tanınmalıdır və müntəzəm əsasda zərərlər üçün ehtiyatlar yaradılmasına yenedən baxmalıdır. Ehtiyatları təkrar qiymətləndirərkən, yalnız baş verən mənfi hadisələri deyil, həmçinin cari və gələcək vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Bu standart maliyyə aktivlərinin təsnifatı və qiymətləndirilməsi, dəyərsizləşmə (qiymətdəndüşmə), maliyyə öhdəliklərinin təsnifatı və qiymətləndirmə və risklərin sığortalanmasının uçotu kimi dörd sahəni əhatə edir [12]. Deməli, (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartı maliyyə alətlərinin uçotu vəzifəsini onların ədalətli və amortizasiya dəyəri üzrə qarışıq uçotu modelini tətbiq etməklə həll edir.

Banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunda ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə prinsipi konseptual əsasdır. Ədalətli dəyər prinsipindən istifadə edilməsi mühasibat (maliyyə) hesabatlarını əhəmiyyətli şəkildə informasiyalı və etibarlı etməyə imkan verir. Həmin standartın tələblərinə uyğun olaraq bank uçotunda qiymətli kağızlarla əməliyyatlar maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi baxımından bankın məqsəd və strategiyalarının, maliyyə aktivləri üzrə pul axınlarının xarakteristikasının təhlilindən asılı olaraq, ya ədalətli, ya da amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilir.

Maliyyə alətlərinin uçotunun ən mürəkkəb istiqamətlərindən biri risklərin sığortalanması əməliyyatlarının uçotudur. Risklərin sığortalanması tanınmış aktivlərin yaxud öhdəliklərin, pul axınlarının və ədalətli dəyərinin, qəti sazişlərin yaxud ədalətli pul axınlarının (risklərin sığortalanması maddələrinin) dəyişməsinə qarşılımaq üçün (risklərin sığortalanması vasitəsi) bir maliyyə vasitəsinin məqsəduyğun tətbiqi yolu risklərin idarə edilməsidir.

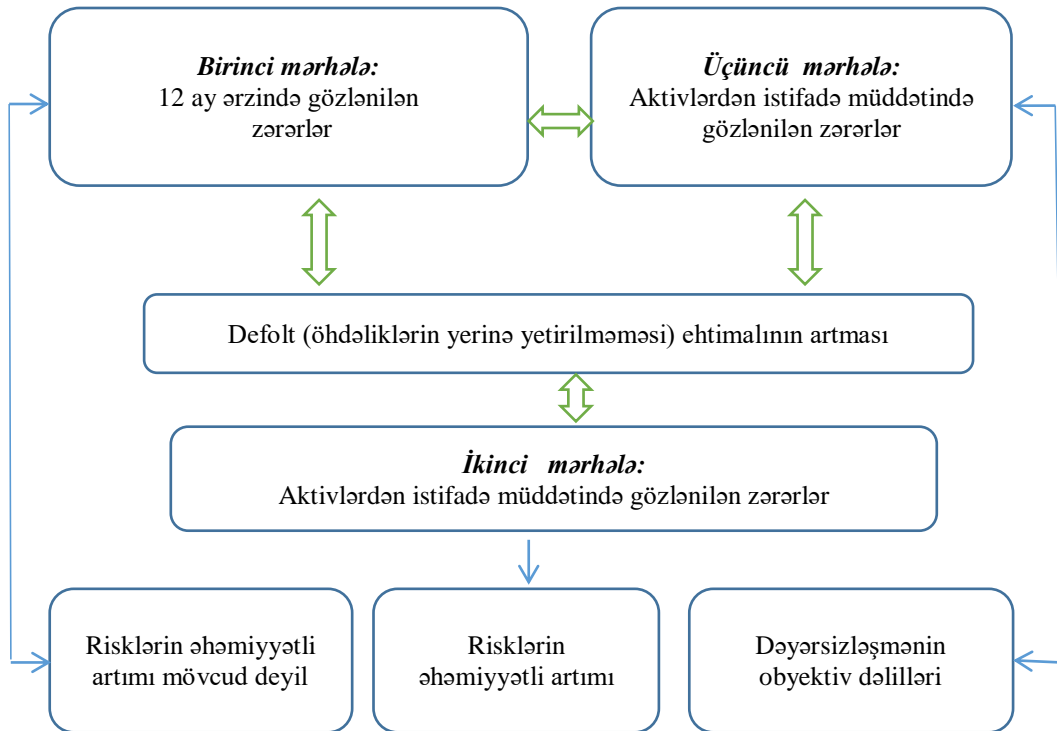
Deməli, (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartında yeni yanaşmanı iki mühüm bölməyə - aktivlərin təsnifatı və ehtiyatların uçotuna - aid etmək olar. Maliyyə aktivləri amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilən, sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən və gəlir yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər kateqoriyaları üzrə təsnifatlaşdırılmalıdır.

Borc vasitələrinin təsnifatı həmin aktivlərin idarə edilməsinin biznes modelindən, yəni aktivlərin hansı məqsədlərlə (saxlanılmaq, gəlir əldə etmək yaxud satış) əldə edilməsindən asılıdır. Belə ki, əgər borc vasitəsi müqavilə üzrə ödəmələr əldə etmək məqsədilə saxlanılırsa (əsas borcu və faizləri çıxmaqla) o, amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilməlidir. Aktivlərin satışı və ödəmələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə alətləri sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir. Əsas borc və faizlərlə yanaşı, digər hər hansı bir ödəmələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə aktivləri dəyişiklikləri mənfəət yaxud zərərin (məsələn, törəmə maliyyə alətləri) tərkibində əks etdirilən ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilməlidir. Paylı vasitələr həmişə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir, yalnız bir fərqlə ki, satış üçün nəzərdə tutulmayan

aktivlərin dəyərinin dəyişməsi sair məcmu gəlirin tərkibində, “ticarət üçün” paylı aktivlər mənfəət və zərər vasitəsilə əks etdirilir.

Ən əhəmiyyətli dəyişiklik aktivlərin ehtiyatlaşdırılması (ehtiyatların formalaşdırılması) istiqamətində baş vermişdir. Əsas ideya məruz qalmış zərərlər modelindən gözlənilən zərərlər modelinə keçilməsidir ki, bu da bankların məruz qalmış deyil, gözlənilən zərərləri uçota almasını zəruri edir.

Yeni model aktivlərin dəyərsizləşməsinin (qiymətinin itirilməsinin) üç mərhələsini nəzərdə tutur. Banklar aktivlərin tanınması anına, yəni birinci mərhələ, 12 ay çərçivəsində, lakin kredit keyfiyyətinin faktiki pisləşməsi halında, yəni 2-ci və 3-cü mərhələlər, aktivlərin fəaliyyətinin bütün dövründə gözlənilən itkiləri uçota alırlar. Bu prosesi ümumi şəkildə 1 sayılı sxemdəki kimi vermək olar (sxem 1).

Sxem 1. Gözlənilən itkilər modelinə uyğun olaraq, ehtiyatlarının formalaşdırılmasına mərhələli yanaşma

Göründüyü kimi, gözlənilən kredit itkiləri modeli ehtiyatlaşdırılmanın üç mərhələli modelidir, bir mərhələdən digərinə keçid maliyyə aktivlərinin keyfiyyətinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, müasir mərhələdə banklarda uçot və nəzarətin əsas xüsusiyyəti aktivlərin dəyərinin prudensial, yəni potensial risklərə yönəlik, qabaqlayıcı

qiymətləndirmələrdir. Belə yanaşma qeyri-sabitlik risklərini minimumlaşdırmağa imkan verir. Gözlənilən itkilərin (expected loss) ehtiyatlarının formalaşdırılması modeli banklardan əvvəllər baş vermiş yaxud hazırda baş verən hadisələr əsasında dəyərsizləşmiş maliyyə aktivlərini deyil, gələcək (perspektiv), o cümlədən makroiqtisadi xarakterli hadisələrin və şəraitlərin proqnozunu nəzərə alan qiymətləndirmələrdən yararlanmağı tövsiyə edir.

(IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartının tətbiqi bank sistemi üçün müsbət addımdır və belə yanaşma qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların yarada biləcəyi riskləri vaxtında nəzərə almağa və bankın qiymətli kağızlar portfelini daha səmərəli idarə etməyə imkan yaradacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanda mühasibat uçotu və hesabat sistemi qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və standartlara istiqamətlənərək fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilir. Dəyişiklik həm bankların mühasibat uçotunun hesablarında, həm də maliyyə hesabatlarında baş verir. Bankların fəaliyyət xüsusiyyətləri onlarda uçot və təhlilin formalaşdırılmasına da öz təsirini göstərir. Banklarda mühasibat uçotunun aparılmasının əsas xüsusiyyətlərinə bankın praktiki olaraq bütün fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi, uçot və hesabat işlərinin beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərin daim dəyişməsi və dəqiqləşdirilməsi, bankların fəaliyyətinə Mərkəzi Bank tərəfindən nəzarət edilməsi, banklarda tətbiq edilən hesablar planında balans və balansarxası hesabların qurulmasının iki səviyyəli sistemini nəzərdə tutmasını (bu mühasibat uçotunun aparılmasını daha da mürəkkəbləşdirir və həyata keçirilən əməliyyatların uçotda düzgün əks etdirilməsi baxımından riskli edir), bank sistemi vasitəsilə pul axınlarının yüksək hərəkət sürəti qısa zaman kəsiyində həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında informasiyanın sistemləşdirilməsi zəruriliyi aiddir [6].

Banklar emitent, investör və vasitəçi kimi çıxış edərək qiymətli kağızlarla çeşidli əməliyyatlar həyata keçirir. Uçotun beynəlxalq təcrübəsində maliyyə alətlərinin uçotu və qiymətləndirilməsi bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə, yəni borc öhdəliklərinin buraxılışı, borc və paylı vasitələrə investisiya, banklararası kreditlərin cəlb edilməsi, əmanətlərin yerləşdirilməsi və s. uyğun olaraq təşkil edilir. Belə əməliyyatlar nəticəsində formalaşan aktivlər və öhdəliklər beynəlxalq uçotda maliyyə alətlərinə aid edilir.

Uçotun beynəlxalq standartlarında maliyyə alətləri ilə bağlı əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi prosesi dörd beynəlxalq standartla - IAS 32 “Maliyyə alətləri: hesabatlarda təqdim edilməsi və açıqlanması”, IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması”, IFRS 2 “Paylı vasitələr əsasında ödəmələr” və IFRS 9 “Maliyyə alətləri” - tənzimlənir. Birinci standartda baza anlayışların (maliyyə alətləri, maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri və paylı vasitələr) mahiyyəti, ikincidə maliyyə alətlərini növləri və onlarla bağlı risklər üzrə informasiyanın açıqlanması tələbləri, üçüncüdə təşkilatın

heyəti və kənar pay vasitələrinin sahibləri ilə hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarla, həmçinin maliyyə hesabatlarında vasitələrin tanınması və qiymətləndirilməsi, nəhayət sonuncu standartda maliyyə alətlərinin təsnifatı, onların dəyərsizləşməsinin aparılması metodikası və risklərin sığortalanmasının uçotu ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. IAS 32 “Maliyyə alətləri: hesabatlarda təqdim edilməsi və açıqlanması” standartında maliyyə alətlərinin təsnifatlaşdırılması verilir [14]. Burada iki kriteri əsas götürülür. Birinci kriteriyə görə, əgər şirkət pulla iş həyata keçirsə, bu, maliyyə öhdəliyidir. Müqaviləyə görə paylı vasitə, ya digər şirkətə pulun (maliyyə aktivinin) verilməsi, ya da potensial olaraq qeyri-əlvərişli şərtlərlə maliyyə aktivlərini (öhdəliklərini) mübadilə etmək öhdəliyini ehtiva etmir. Hələ maliyyə öhdəlikləri əksinə onun sahibinin emitentdən maliyyə alətlərini pul vəsaitlərinə (maliyyə aktivlərinə) mübadilə edərək geri alma (ödəmə) hüququnun mövcudluğunu təsdiq (sübut) edir. Emitentin pulun verilməsi vasitəsilə hesablaşmalardan, sözsüz ki, qaçmaq hüququ yoxdur. Deməli, bu kriteriyə uyğun olaraq imtiyazlı səhm, əgər şirkət ona görə imtiyazlı dividendlər ödəməyə borcludursa öhdəliklər, yox, əgər şirkətin dividendlərin ödənilməsi (ödənilməməsi) üzrə seçim hüququ olarsa, onda paylı vasitələr hesab ediləcəkdir. İkinci kriteriyə görə maliyyə öhdəlikləri verilən səhmlərin dəqiq sayını müəyyən etmir, paylı vasitələr isə əksinə, verilən xüsusi (şəxsi) paylı vasitələrinin dəqiq sayını ehtiva edir. İstifadə edilən maliyyə alətləri haqqında maliyyə hesabatlarında izahlar mühüm rol oynayır. Bu onların bir hissəsinin yüksək riskli investisiya olması və qiymətli kağızlarla əməliyyatlara investorların və tənzimləyicilərin artan diqqəti ilə şərtlənir. Maliyyə alətləri üzrə izahlı qeydlərin sənədləşdirilməsi qaydası IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması” standartında öz əksini tapır [13].

Maliyyə alətləri haqqında informasiyanın açıqlanmasının məqsədi istifadəçiləri maliyyə alətləri ilə əməliyyatların müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə nə dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi, maliyyə alətlərindən istifadə ilə əlaqədar olaraq hesabat dövründə müəssisənin məruz qaldığı risklərin xarakteri və həcmi, həmçinin bu riskləri hansı şəkildə idarə etməsi haqqında məlumatlandırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə alətlərinin bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə izahlarda maliyyə alətlərinin hər bir növü (istifadə edilən maliyyə alətlərinin xarakteri, maliyyə aktiv və passivlərinin hər bir növünün balans dəyəri, uçot metodları və uçot siyasəti və s.), maliyyə alətlərinin tanınmasının dayandırılması, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən maliyyə alətləri, məcmu gəlirlər, kapital dəyişiklikləri haqqında hesabatın göstəricilərinə maliyyə alətlərinin təsiri, maliyyə alətlərinin digər kateqoriyalara çevrilməsi, onun səbəbləri, kapitaldan cari dövrün maliyyə nəticələrinə köçürülən mənfəətin yaxud zərərin məbləği haqqında informasiyalar açıqlanır.

Banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotda, maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də maliyyə aktivlərinin dəyərsizləşməsi (qiymətini itirməsi) ilə bağlı uçotun təşkilidir [5, səh.12]. Maliyyə hesabatlarının izahında maliyyə aktivlərinin hər bir növünün dəyərsizləşməsindən istənilən itkilərin və bərpa edilən itkilərin məbləği əks etdirilir. Əgər maliyyə aktivləri kredit itkiləri hesabına dəyərsizləşsə, bank bu dəyərsizləşməni qiymətləndirilən ehtiyatların ayrı-ayrı hesablarında (yaxud aktivlərin dəyərsizləşməsinin uçotu üçün oxşar hesablarda) uçota alır və bu hesablarda dövr üzrə hər bir maliyyə aktivlərinin dəyişməsi təhlil edilməlidir.

Qiymətli kağızların tədavülü mürəkkəb prosesdir, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və risklərinin minimumlaşdırılması çox vacibdir. Bazarda qiymətli kağızların qiyməti, faiz dərəcəsi daim dəyişir. Konyunkturun qeyri-əlvərişliliyi nəticəsində qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları zərər riskinə məruz qalır. Bu fakt gələcək vəziyyətin proqnozlaşdırılmasını və fəaliyyətinin sığortalanmasını tələb edir. Risklərin sığortalanması dedikdə bazar konyunkturunun qeyri-əlvərişli tərəddüdlərinin neytrallaşdırılması başa düşülür.

Qiymətli kağızların tədavül prosesində risklərin azaldılması, risklərin dəqiq bölgüsü hesabına qiymətli kağızların sahibinin itkiləri azaldılır. Qiymətli kağızlar bazarının riskləri törəmə qiymətli kağızların, o cümlədən fyuçers, opsiyon, faiz dərəcəsi, fond indeksləri və s. köməyi ilə sığortalanır. Banklarda qiymətli kağızlar üzrə risklərin sığortalanması haqqında həm ümumi, həm də ayrı-ayrı istiqamətlərdə informasiyanın uçotda əks etdirilməsi metodikası IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması” standartının 22 - 24-cü bəndlərində verilir [13].

Risklərin sığortalanmasının hər bir tipi (ədalətli dəyər, pul axınları və xalis investisiya üzrə risklərin sığortalanması) üzrə ayrılıqda informasiya açıqlanır. Açıqlanan informasiyada risklərin sığortalanmasının hər bir tipi, risklərin sığortalanması vasitəsi kimi tanınan maliyyə alətləri və dövrün sonuna onların ədalətli dəyəri təsvir edilir, həmçinin risklərin sığortalanmasının xarakteri verilir. Qeyd edilən ümumi informasiya ilə yanaşı, risklərin sığortalanmasının hər bir tipinin bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin ətraflı təhlilində yer verilir.

Bankların maliyyə hesabatının izahlı qeydlərində bankın məruz qaldığı risklər, onların kəmiyyətə ifadəsi, yaranma səbəbləri, risklərin idarə edilməsi sahəsində bankın siyasəti, risklərin qiymətləndirməsi metodları haqqında informasiya verilməlidir. Belə informasiya risklərin hər bir növünü əhatə etməli və əvvəlki dövrlərlə müqayisəsi əks olunmalıdır. Təcrübədə maliyyə alətləri ilə bağlı risklərin əsas növlərinə kredit, likvidlik və bazar riskləri aid edilir. Bazar riskinin özü də üç növ riskə - valyuta, faiz və sair qiymət riski - ayrılır. Sair qiymət risklərinin tərkibinə də riskin bir neçə növü aid

edilir [9, səh.92]. Belə yanaşma risklərin əlverişli idarəetmə mexanizminin formalaşdırılmasına, yəni bankı potensial itkilərdən, bank kapitalını azalmaqdan qorumağa, həmçinin bankın qiymətli kağızlar portfeli üzrə risk amillərini proqnozlaşdırmağa, risklərin təsir imkanlarını minimumlaşdırmağa, maksimal mümkün itkiləri qiymətləndirməyə və s. imkan verir.

Bankda qiymətli kağızların təsnifatı qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi üçün istifadə edilən biznes modellərindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. Banklar IFRS 9 “Maliyyə alətləri” beynəlxalq standartında nəzərdə tutulan təsnifatlaşdırma kriterilərini əsas götürərək ədalətli dəyər, sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər, mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən qiymətli kağızlar kateqoriyasını fərqləndirməlidir [6, səh.118]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi üçün istifadə etdiyi biznes-modellərini dəyişərkən beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymətli kağızların yenidən təsnifatını aparmalıdır.

Beləliklə, bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirməsinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Qiymətli kağızlarla (maliyyə alətləri) əməliyyatlar haqqında informasiyanın bankın fəaliyyət nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və pul axınlarının hərəkətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə informasiyanın tam və etibarlı olması üçün qiymətli kağızların beynəlxalq standartlara uyğun təsnifatının verilməsi, hər bir növünün müvafiq hesabatlarda əks etdirilməsi, qiymətləndirilməsinin vahid qaydasının tətbiqi, risklərin sığortalanmasının idarə edilməsi metodikasının işlənib hazırlanması və s. zəruridir.

Nəticə

Araşdırmadan aydın olur ki, beynəlxalq təcrübədə qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və hesabatlarda əks etdirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair çoxlu sayda tənzimləyici sənədlər işlənib hazırlanmışdır. Əlbəttə ki, banklarda qiymətli kağızlar portfelinin səmərəli idarə edilməsi və onun informasiya bazasının formalaşdırılması baxımından bu standartların tətbiqi təqdirəlayiqdir. Beynəlxalq standartların tətbiqi maliyyə aktiv və öhdəliklərin real dəyəri haqqında daha etibarlı informasiya əldə etməyə, onun şəffaflığını və müqayisəliliyini təmin etməyə, həmçinin qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların yarada biləcəyi riskləri vaxtında nəzərə almağa, nəticə etibarilə bankların müxtəlif maliyyə alətləri ilə əməliyyatların imkanlarından əlverişli şəkildə faydalanaraq öz maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlər, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 25 dekabr 2012-ci il

2. Богунова Ю. Принципиально новый учет: насколько банки готовы к МСФО 9, // Банковское обозрение. 2019. № 1. стр. 28-31
3. Бухгалтерский учет в коммерческих организациях: учеб. пособие / М. В. Мельник [и др.]. – Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2019. – 480 с.
4. Воробьева И. П. Бухгалтерский учет и отчетность в коммерческих банках, Томск: Издательский Дом ТГУ, 2018. – 182 с.
5. Гришкина С. Н. Учет финансовых инструментов: развитие российских и международных правил, *Журнал “Учет и контроль” №6-2019, стр.9-18*
6. Девятова Т. Ю., Власова И. Е., Маслова Л. И. Учет в кредитных организациях: учебное пособие и практикум. Стандарт третьего поколения, Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2020. – 228 с
7. Камысовская С. В., Захарова Т. В., Бухгалтерский учет ценных бумаг: учебное пособие, Директ-Медиа, 2018, 218 с
8. Новые модели банковской деятельности в современной экономике: монография; под редакцией О. И. Лаврушина. -Москва: КноРус, 2019. – 168 с.
9. Стефанович Л. И. Банковский бухгалтерский учет: Минск: БГУ, 2021. – 243 с.
10. Селявина, А. Н. Эффективность деятельности банков развития: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / Селявина Елизавета Алексеевна. – М., 2018. – 25 с.
11. Vetrova, T. N. Effectiveness of banking: evaluation and measuring, / Socio-economic phenomena and processes. - 2017. - Т. 2. - №. 2. - р. 30-36
12. <https://www2.deloitte.com/global/en.html> IFRS 9
13. <https://www.ipbr.org/documents/IFRS7comment.pdf>
14. <https://www.minfin.ru/common/upload/library/2015/02/main/IAS32.pdf>
15. https://www.minfin.ru/common/upload/library/no_date/IFRS2.pdf
16. <https://www.audit-it.ru>